

Aleksander Grzelak

Związki gospodarstw rolnych z rynkiem w Polsce po 1990 roku : próba określenia intensywności i efektywności

Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy 2, 301-307

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

INFORMACJA DOTYCZĄCA ROZPRAWY I KOLOKWIIUM HABILITACYJNEGO DR ALEKSANDRA GRZELAKA

**ALEKSANDER GRZELAK, ZWIĄZKI GOSPODARSTW ROLNYCH Z RYNKIEM
W POLSCE PO 1990 ROKU. PRÓBA OKREŚLENIA INTENSYWNOŚCI I
EFEKTYWNOŚCI, WYD. AE W POZNANIU, POZNAŃ 2008**

Recenzenci wydawniczy:

Prof. dr hab. A. Wiatrak, Uniwersytet Warszawski

Prof. dr hab. J. St. Zegar, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
w Warszawie

Recenzenci w przewodzie habilitacyjnym:

Recenzenci Rady Wydziału:

Dr hab. Waldemar Czernasty prof. UEP

Prof. dr hab. dr h.c. Stanisław Urban, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

Recenzenci Centralnej Komisji do spraw Tytułów i Stopni Naukowych:

Prof. dr hab. Jerzy Wilkin, czł. koresp. PAN, Uniwersytet Warszawski

Prof. dr hab. Andrzej Wojtyna, Uniwersytetu Ekonomiczny w Krakowie

Kolokwium odbyło się 6 lipca 2009 r.

na Wydziale Ekonomii

Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu

CEL, ZAKRES ORAZ METODYKA BADAŃ ROZPRAWY HABILITACYJNEJ

Głównym celem pracy jest identyfikacja i ocena relacji ekonomicznych gospodarstw rolnych z rynkiem (przez pryzmat ich intensyfikacji i efektywności) w Polsce po 1990 roku. Jednocześnie sformułowano szereg celów cząstkowych do których zaliczono m.in.:

- ustalenie wpływu oddziaływania otoczenia na rozwój gospodarstw rolnych,
- ocenę efektywności powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem,
- rozpoznanie zależności pomiędzy sytuacją ekonomiczną (dochodową) gospodarstw rolnych, a poziomem ich aktywności ekonomicznej,

- identyfikację form powiązań gospodarstw rolnych z otoczeniem, ocenę ich znaczenia dla rozwoju,
- ocenę efektów powiązań rynkowych gospodarstw rolnych dla otoczenia i rozwoju rolnictwa.

Realizacja powyższych celów oraz problemów badawczych pozwoliła zweryfikować wstępnie przyjętą hipotezę, a mianowicie: zwiększenie intensywności powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem nie jest warunkiem wystarczającym poprawy ich sytuacji dochodowej. Jednocześnie sformułowano hipotezy częściowe:

- w okresie transformacji gospodarczej miał miejsce transfer wypracowanych efektów w rolnictwie na rzecz jego otoczenia,
- proces budowy nowego otoczenia instytucjonalnego w rolnictwie w Polsce po 1990 roku do integracji z UE nie korespondował z potrzebami rozwojowymi tego sektora,
- zmniejszenie udziału rolnictwa w tworzeniu PKB nie oznacza osłabienia jego znaczenia w systemie ekonomiczno-społecznym,
- formy powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem są względem siebie komplementarne,
- większe gospodarstwa rolne wykorzystują w szerszym zakresie różne formy powiązań rynkowych.

Przedmiote rozważań w pracy gospodarstwa rolne, a stanowią także rolnictwo jako sektor gospodarki, z uwagi na sposób agregacji danych. W analizach nie uwzględniono gospodarstw z osobowością prawną, a także spółdzielni rolniczych. Zakres czasowy rozpatrywanych w pracy zagadnień dotyczy lat 1990–2006. W niektórych fragmentach pracy sięgnięto do ocen z lat wcześniejszych, co umożliwiło autorowi pełniejszą ocenę badanych zjawisk. Z uwagi na różnorodny materiał empiryczny i wiążący się z tym zróżnicowany termin publikowania danych statystycznych, jak również zmiany w metodologii pozyskiwania danych (np. w wynikach publikowanych przez IERiGŻ) nie wszędzie w analizach można było wykorzystać końcowe lata z podanego powyżej okresu. Rozprawa składa się z pięciu rozdziałów wstępu i zakończenia. W monografii wykorzystano, m.in. wyniki badań ankietowych pt.: „*Formy powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem po 1990 r.*”, przeprowadzonych w 2004 roku na próbie 432 gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość rolną pod kontrolą IERiGŻ.

WYBRANE WYNIKI BADAŃ I WNIOSKI

Analiza teoretyczna wsparta badaniami empirycznymi potwierdza wcześniej wysuniętą hipotezę. **W Polsce po 1990 roku wzrost zaangażowania gospodarstw rolnych w procesy rynkowe (bynajmniej do czasu integracji z UE) nie był proporcjonalny do poprawy ich sytuacji ekonomicznej. Oznacza to, że dochody rolnicze nie wzrastały w podobnym zakresie, co aktywność ekonomiczna gospo-**

darstw rolnych wyrażona przez pryzmat ich transferów finansowych z rynkiem. Nie można w tym przypadku tłumaczyć to działaniem malejących efektów krańcowych ze względu na to, że gospodarstwa rolne w Polsce na ogół znajdują się w relatywnie niskiej fazie intensyfikacji produkcji rolnej. Wskazuje to na deprecjację rolnictwa przez otoczenie rynkowe. Jednocześnie przeprowadzone badania pozwalają na pozytywne zweryfikowanie hipotezy odnośnie transferu nadwyżki z rolnictwa do otoczenia w okresie transformacji gospodarczej. Należy także przypuszczać, że zmniejszenie aktywności ekonomicznej gospodarstw rolnych spowodowałoby niewątpliwie dalsze pogorszenie ich sytuacji dochodowej.

Integracja z UE wpłynęła na zwiększenie zarówno intensywności, jak i efektywności powiązań gospodarstw rolnych z otoczeniem, co wynikało głównie z wprowadzenia płatności bezpośrednich zwiększających dochody rolnicze. Stąd poprzez otoczenie pozarynkowe następuje poprawa sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych. Gdyby jednakże z dochodów wyłączyć płatności bezpośrednie okazuje się, że efektywność powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem z perspektywy strumieni finansowych nie zwiększyła się w latach 2004–2006. Jednocześnie instrumenty wsparcia bezpośredniego (płatności bezpośrednie) w ramach WPR w relatywnie największym stopniu poprawiły sytuację gospodarstw najmniejszych i specjalizujących się w uprawach polowych. Można wyrazić pogląd, że rozwój rolnictwa w coraz większym stopniu wynika z uwarunkowań zewnętrznych, przy czym szczególnie przejawia się to w efektywności powiązań rolnictwa z otoczeniem i w konsekwencji przekłada się na dochody rolnicze. Nie oznacza to jednakże, że dla rozwiązania problemów tworzenia, transferu i retransferu nadwyżki ekonomicznej w rolnictwie potrzebne są jedynie regulatory makroekonomiczne, ale także mechanizmy mikroekonomiczne są istotne (procesy integracji, specjalizacji, przedsiębiorczości, spółdzielczości).

Dostrzeżono wstępnie, że jedynie w przypadku gospodarstw większych (powyżej 15 ha) miał miejsce w latach 90. nieco wyraźniejszy wzrost dochodów, jednak i tak niższy aniżeli zwiększenie aktywności ekonomicznej. Ogółem po 1990 roku w gospodarstwach większych odnotowano relatywnie wysoki wzrost intensywności powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem, jak i relatywnie wyższą efektywność tych powiązań. Z drugiej strony wiąże się to z dominacją ujemnych efektów zewnętrznych (zanieczyszczenie środowiska, degradacja krajobrazu), które na ogół są poza wyceną rynkową. Stąd ich znaczenie w systemie ekonomiczno-społecznym jest na ogół przeceniane.

Zweryfikowano hipotezę o tym, że dostosowania otoczenia instytucjonalnego w rolnictwie w Polsce do integracji z UE nie korespondowały z potrzebami wynikającymi ze zmian otoczenia tego sektora. Wynikało to, m.in. z ograniczenia środków budżetowych na rolnictwo, jak i relatywnie późnego stworzenia elementów nowego otoczenia. Oddziaływanie organizacji rządowych (ARiMR, ARR, ODR-y), jak również wdrażane przez nie instrumenty nie przyczyniały się do wydatnego obniżenia kosztów transakcyjnych, niwelowania zawodności rynku występujących w tym sektorze i tym samym dynamizowania procesów rozwo-

owych w rolnictwie. Osłabiało to z kolei skuteczność pozytywnego oddziaływania regulatorów makroekonomicznych, czy pozostałych determinant na efektywność dochodową angażowania się gospodarstw rolnych w procesy rynkowe. Sygnałną poprawę sytuacji w tym zakresie można odnotować w związku z objęciem polskiego rolnictwa instrumentami WPR.

Analiza powiązań gospodarstw rolnych z otoczeniem w Polsce i w krajach UE(12) wskazywała na wyższą ich intensywność w drugim z wymienionych przypadków, co zapewnia relatywnie wysoki, stabilny poziom dochodów. Przy braku zabezpieczeń, np. w postaci płatności bezpośrednich, nawet względnie wysoki poziom technicznego uzbrojenia pracy, nowoczesne technologie w rolnictwie unijnym na ogół nie były w stanie na ogół zapewnić rolnikom parytetu dochodowego, czy nawet reprodukcji rozszerzonej. Dotyczy to zwłaszcza gospodarstw największych (o wielkości ekonomicznej powyżej 100 ESU), czy zlokalizowanych w Danii, Francji, Finlandii, Wielkiej Brytanii. Dlatego otoczenie instytucjonalne w krajach UE poprzez instrumenty WPR (głównie płatności bezpośrednie) umożliwia dyskontowanie wzrostu aktywności ekonomicznej gospodarstw rolnych na poprawę sytuacji ekonomicznej. W konsekwencji dochody rolnicze nadążały tam na ogół za zmianami w aktywności ekonomicznej gospodarstw.

Z kolei specyfika relacji gospodarstw rolnych z otoczeniem w Polsce w odniesieniu do rolnictwa krajów UE (12), do 2004 roku, sprowadzała się do niższej aktywności ekonomicznej gospodarstw, większej zmienności w tym zakresie, relatywnie niskich dochodów, przy jednocześnie słabym wykorzystaniu różnych form powiązań z otoczeniem (m.in. procesy integracji poziomej i pionowej, kredyt, leasing, korzystanie z usług). Istnieje jednakże niewielka grupa gospodarstw, zwłaszcza tych o dużej skali działalności, specjalizacji produkcji (zwłaszcza o profilu bydłowym), które wyraźnie formalizowały swoje kontakty z otoczeniem rynkowym i osiągały dochody umożliwiające reprodukcję rozszerzoną. Cechą uniwersalną dla gospodarstw rolnych zarówno w krajach UE (12) oraz w Polsce jest natomiast odnotowana tendencja do wzrostu skali działania, poprzez zwiększenie areałów użytkowanych gruntów, jak i potrzeba uzupełnienia mechanizmu rynkowego koordynacją budżetową.

Niższy poziom intensywności związków rynkowych gospodarstw rolnych w Polsce w porównaniu do innych krajów UE (12) nie należy oceniać negatywnie. Istnieją szanse zdyskontowania w Polsce „renty zacofania”, zwłaszcza w kontekście kierunków ewolucji WPR oraz zagrożeń dla konsumentów wynikających z BSE, ptasiej grypy i innych chorób. Wykorzystanie tej szansy i realizacja modelu rolnictwa społecznie zrównoważonego może być skuteczniej realizowane poprzez wykorzystanie osiągnięć postępu biologicznego, co powinno być wspierane przez środki budżetowe. Ten model rolnictwa pozwala także na efektywniejsze wykorzystanie posiadanych zasobów ziemi, pracy, jak również zrównoważony rozwój obszarów wiejskich m.in. w zakresie pozarolniczych form aktywności. Ważne jest tu także dostarczenie dóbr publicznych, które nie są wyceniane przez rynek.

Gospodarstwa rolne poprzez różne formy powiązań z rynkiem poszukują możliwości swojego rozwoju. Uniwersalizm tych procesów nakazuje ich wsparcie i koordynację poprzez instrumenty polityki rolnej, co możemy zauważyć, np. w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004–2006 i 2007–2013. W trakcie realizacji badań zweryfikowano pozytywnie hipotezę o tym, że poszczególne formy powiązań gospodarstw rolnych z otoczeniem są na ogół komplementarne względem siebie. W największym zakresie dotyczyło to integracji pionowej. Nie powinno to budzić wątpliwości ze względu na to, że współpraca gospodarstw rolnych z zakładem przetwórczym wymusza podniesienie standardów zarówno ilościowych (co do skali sprzedaży), jak i jakościowych, a to z kolei rodzi zapotrzebowanie na kredyt, usługi zewnętrzne, dzierżawę, czy integrację poziomą. Z drugiej jednakże strony integracja kontraktowa przynosi rolnikom szczególnie wymierne korzyści ekonomiczne w sytuacji posiadania przez nich tytułów własności w podmiocie zajmującym się przetwórstwem.

W toku badań dokonano modyfikacji hipotezy zakładającej, że większe gospodarstwa rolne wykorzystują w szerszym zakresie różne formy powiązań z otoczeniem rynkowym. Stwierdzono substytucyjność dzierżawy gruntów i uczestnictwa producentów rolnych w integracji poziomej. Chodzi tu o to, że gospodarstwa większe, które dzierżawiły relatywnie duże areale gruntów w mniejszym zakresie uczestniczyły w integracji poziomej. Wynikać to może m.in. ze skali produkcji, wyższych kosztów działalności, jak również z dodatkowych działań związanych z ryzykiem (koszty transakcyjne związane z założeniem grupy). Nie-wykluczone wobec tego, że skala produkcji stanowi substytucję procesów integracji poziomej. Powyższe konkluzje wskazują na to, że dla rozwoju rolnictwa istotna okazuje się lokalizacja zakładów przetwórstwa rolnego, jak również wzajemna współpraca producentów rolnych. Procesy integracji w rolnictwie odgrywają pierwszorzędną rolę w poprawie konkurencyjności gospodarstw rolnych.

Istnieje zagrożenie, że liberalizacja światowego handlu i ograniczenie protekcjonizmu w WPR UE pod wpływem WTO może szczególnie negatywnie oddziaływać na sytuację rolnictwa w nowych krajach członkowskich ze względu na ograniczenie wsparcia. Stąd w interesie rolników w Polsce jest dalszy rozwój procesów integracyjnych w ramach UE, w tym zapewnienie ochrony przed konkurencją zewnętrzną, co może być antidotum na negatywne skutki globalizacji. Główną kwestią jest tu dalsze wzmocnienie rynku unijnego w zakresie standardów bezpieczeństwa żywności, dobrostanu zwierząt, które mogłyby ograniczać niekorzystne dla europejskiego rolnictwa konsekwencje liberalizacji handlu. Jednocześnie należy liczyć się z tym, iż sektor rolny w Polsce w coraz większym zakresie będzie uzależniony od eksportu i sytuacji na rynkach światowych, a to z kolei od kształtu przyszłej WPR. Jej przyszłość uzależniona jest zarówno od poziomu środków finansowych, jak i woli politycznej państw członkowskich. Należy odrzucić argument, że polityka ta pochłania zbyt wiele środków. W rolnictwie USA pomimo relatywnie wyższego rozwoju i korzystniejszych warunków przyrodniczych aniżeli w UE, ograniczenie finansowego wsparcia pod koniec

ostatniej dekady XX w. spowodowało pojawienie się negatywnych efektów. Dlatego po kilku latach tego eksperymentu z powrotem wrócono do zwiększonego interwencjonizmu. Ograniczenie budżetu UE, przy jednoczesnej renacjonalizacji wsparcia byłoby zjawiskiem niepożądanym z perspektywy interesów Polski i przeczyłoby to zasadzie solidarności finansowej UE. Wzrost zaangażowania budżetów krajowych w płatności bezpośrednie i z II filaru, zwłaszcza w nowych państwach członkowskich byłby zbyt dużym dla nich obciążeniem i nie zapewniłaby wyrównania poziomu konkurencyjności pomiędzy krajami UE. Jednocześnie obecnie istniejące przewagi konkurencyjne nowych krajów członkowskich UE (w tym Polski) z tytułu niższej opłaty czynnika pracy tracić będą na znaczeniu w związku ze wzrostem poziomu wynagrodzeń. Z kolei możliwości zwiększenia popytu w tych krajach na standardowe produkty żywnościowe są niewielkie. Dlatego szanse rozwoju rolnictwa należy upatrywać nie tylko w substytucji czynnika pracy kapitałem, czy obniżce kosztów, ale także we wzroście popytu na produkty żywnościowe o wysokich walorach biologicznych.

Wyzwaniem rozwojowym rolnictwa w Polsce wydaje się być realizacja strategii rolnictwa społecznie zrównoważonego. Wymaga to jednak większego zaangażowania instytucjonalnego, to znaczy systemowe, skoordynowane działania na poziomie rządowym pomiędzy ministerstwami (rolnictwa, pracy i polityki społecznej, rozwoju regionalnego, gospodarki), jak również współpracę z i pomiędzy partnerami społecznymi: organizacje producentów, samorząd terytorialny i rolniczy. Wzmocnieniu ulec powinna integracja między ministerstwami, a Urzędami Marszałkowskimi i organizacjami pozarządowymi w zakresie koordynacji działań związanych z różnymi funduszami UE (Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego, Europejski Fundusz Społeczny, Fundusz Spójności), które także należy wykorzystać do rozwoju obszarów wiejskich. Pozytywne symptomy w zakresie rozwoju społecznie zrównoważonego można odnaleźć w PROW 2007–2013. Konieczne jest także popularyzowanie określonych działań szczególnie istotnych dla rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, np. rozwój grup producenckich, renty strukturalne, pomoc dla młodych rolników, zróżnicowanie źródeł dochodów na obszarach wiejskich poprzez ułatwienia proceduralne i złagodzenie kryteriów dostępu do danych programów. Znaczną rolę w realizacji PROW i oddziaływania tym samym na rozwój rolnictwa w Polsce należy przypisać ARiMR. Nie bez znaczenia są także programy szkoleniowe, edukacja, czy poprawa kwalifikacji mieszkańców wsi wspierające rozwój kapitału społecznego na obszarach wiejskich.

W trakcie kolokwium habilitacyjnego recenzenci oraz członkowie Rady Wydziału Ekonomii zadali habilitantowi w sumie 23 pytania. Zdecydowaną większością głosów przyjęto kolokwium habilitacyjne.

Tematyka wykładu habilitacyjnego wybranego przez członków Rady Wydziału: „*Błąd złożenia w kontekście procesów globalizacji*”.

Zdecydowaną większością głosów przyjęto uchwałę nadającą dr Aleksandrowi Grzelakowi stopień naukowy doktora habilitowanego nauk ekonomicz-

nych, w dyscyplinie ekonomia. Habilitant podziękował członkom Rady Wydziału za przeprowadzenie kolokwium, w szczególności recenzentom, dziekanowi i prof. dr hab. A. Czyżewskiemu za okazaną pomoc i życzliwość.

*Dr hab. Aleksander Grzelak
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
Katedra Makroekonomii
i Gospodarki Żywnościowej
al. Niepodległości 10
61-875 Poznań
agrzelak@interia.pl*